

Anni Jürine

Tartu ülikooli akadeemilise väljendusoskuse keskuse assistent, uurinud liitsete muutumatute sõnade tekkimist leksikaliseerumise ja grammatiseerumise koosmõjul

Tähendusmuutuse roll grammatika tekkimise protsessis¹

Artikkel räägib sellest, kuidas tekivad keelde grammatikaüksused, täpsemini eesti keele kaassõnad, ning mis roll on selles keeleüksuse tähenduse muutumisel. Siin vaadeldavas grammatikaüksuste tekkeprotsessis esineb kaht tüüpi tähendusmuutusi: terviktähenduse teke ja tähenduse kulumine.

Grammatika ja leksika

Kõige üldisemalt vastandatakse keeltes kahte mõistet: leksikat ehk sõnavara ja grammatikat ehk abstraktseid kategooriaid ja reegleid, mis sõnade kasutamist reguleerivad. Näiteks teame, et eesti keeles nõuab tegusõna *vaidlema* kaasaütlevat käänet (*vaidlema kellega?*). Käändelõppe, nagu nt *-ga* (nt *ema-ga*), ja veel paljusid teisi tunnuseid (nt mineviku tunnus: *sarnane-si-n*) ning lõppe (nt pöördelõpud: *sarnane-n*, *sarnane-d*, *sarnane-b*) nimetatakse grammatikaüksusteks. Neile vastanduvad leksikoniüksused ehk sõnad (nt *raamat*, *sõnaraamat*) ja ka sõnaühendid (nt *mütsiga lööma*). Leksikoniüksused viitavad tüüpiliselt mingile kindlale objektile või nähtusele, grammatiliste üksuste tähendused on palju abstraktsemad. Näiteks võib kaasaütleva käände lõpp väljendada peale sarnasuse/ühisosa ka koosolemist (*läksin isaga*) või vahendit (*kirjutasin pliiatsiga*).

¹ Artikli valmimist on toetanud Euroopa Liit Euroopa regionaalarengu fondi kaudu (Eesti-uuringute tippkeskus); see on seotud Eesti haridus- ja teadusministeeriumi uurimisprojektiga PUT475 „Kirjakeele morfosüntaksi varieerumise integreeritud mudel: pilootuuring eesti keele näitel”.

Samas ei ole keeleliste nähtuste piirid enamasti aredad, vaid pigem sujuvad. Kuigi on selge, et *raamat* kuulub sõnade hulka ja sõnavormist *raamatule* eraldatav käändetunnus *-le* on grammatikaüksus, leidub keeles ka selliseid üksusi, mida võib ühelt poolt lugeda grammatika, teiselt poolt sõnavara hulka. Sellised on näiteks kõikvõimalikud abisõnad, nagu *ära* (*ära minema*), *taga* (*maja taga*), *peale* (*laua peale*), *kõrval* (*samba kõrval*), *jooksul* (*aja jooksul*) jms. Selliste sõnade analüüsi leksikoniüksustena toetab näiteks see, et need on omaette sõnad, mitte tunnused ega lõpud, mis liituvad teiste sõnade külge. Samuti toetab sellist analüüsi asjaolu, et (mõnel neist) on tajutav seos mingi konkreetse objekti või nähtusega, mis samas selgitab nende abstraktset tähendust (*pea* > *peal*; *kõrv* > *kõrval*, *jooks* > *jooksul*). Seesuguseid abisõnu nimetatakse vahel grammatilisteks sõnadeks ning sellisena seisavad need grammatika ja sõnavara piirimail.

Grammatiseerumine ja leksikaliseerumine

Seesuguseid piirimail paiknevaid juhte on eesti keeles (ja ka paljudes teistes keeltes) rohkesti ning arengulooliselt kajastavad need vaheetappe grammatika tekkeprotsessis. Nimelt ei ole grammatikaüksused lihtsalt tühjast kohast tekkinud ega kellegi välja mõeldud, vaid grammatiseerumise teooria järgi on need arenenud leksikaalsest materjalist ehk sõnadest. Sellist protsessi nimetatakse grammatiseerumiseks², mis on defineeritud kui keeleüksuse muutumine leksikaalsest grammatiliseks või grammatilisest veel grammatilisemaks. Grammatiseerumisprotsessis kulub sõna (või suurema konstruktsiooni) tähendus, seda hakatakse kasutama aina uutes kontekstides ning aastasadade ja -tuhandete pikkuses arengus kulub ning lüheneb ka selle vorm. Väga paljude grammatikaüksuste puhul ei ole see protsess olnud jälgitav ja seega ei ole ka neile aluseks olnud sõnad tuvastatavad. Erandiks on eesti keele kaasäitlev kääne, mille kujunemine on (osaliselt) jälgitav vana kirjakeele andmete põhjal. Nii on väidetud, et meie kaasäitleva käände tänapäevane lõpp (*-ga*) on kujunenud sõnast *kansak** (*kansak* > *kāsak* > *kāsa* > *kaas/kahs* > *ka(h)* > *-ga*).³ Koos vormiliste

² vt nt Metslang, Helle 2006. Grammatika ei saa kunagi valmis. – Oma Keel, 12, lk 5–11.

³ Rätsep, Huno 1979. Eesti keele ajalooline morfoloogia II. Tartu Riiklik Ülikool, lk 77–78.

muutustega on see läbi teinud ka tähenduse muutused ning sellisena on *-ga* tänapäeval oma algtüve tähendusega ('rahvas') vaevu seostatav. Koosolemise tähendust saab siiski algse tähendusega loogiliselt seostada: tähendab ju rahva hulgas olemine implitsiitselt ka kellegagi koosolemist. Selline seos võib tänapäeval tunduda üsna meelevaldne, kuid seda toetab muu hulgas asjaolu, et seda tüüpi tähendusnihe (konkreetsest abstraktsemaks) on kooskõlas grammatiseerumise üldiste printsiipidega ning et samasuguseid tähendusnihkeid on teada ka teistes keeltes. Kuna grammatiseerumine on pikk ja järkjärguline protsess, saab tänapäeval jälgitavatest grammatiseerumisjuhtudest rääkida eelkõige just kõikvõimalike grammatiliste sõnade (nt *peal*, *kõrval*, *jooksul* jms) arengut jälgides.

Grammatiseerumisele vastassuunaline protsess on leksikaliseerumine

Grammatiseerumisele vastassuunaline protsess on leksikaliseerumine, mille tagajärjel tekivad leksikoni- ehk sõnavaraüksused. Sellist protsessi iseloomustab kõige ilmekamalt mitmesuguste terviktähendusega üksuste teke (nt eesti *meelespea* või inglise *forget-me-not*). Leksikaliseerumist iseloomustabki selline sõnavaraüksuse teke, mille *jooksul* varem vabalt kombineeruv üksus (*meele-s+pea*) saab omaette terviktähenduse. Samamoodi nagu sõnavara- ja grammatikaüksusi, ei saa lõpuni vastandada ka vastavate üksuste tekkimise protsesse, s.o leksikaliseerumist ja grammatiseerumist. See tähendab, et needki protsessid võivad olla omavahel läbi põimunud ning toimida koos uute keeleüksuste tekkel. Näiteks töötavad need protsessid koos liitsete kaassõnade arengus.

Liitsete kaassõnade tekkimine

Eespool oli juttu nn abisõnadest ehk grammatilistest sõnadest, nagu *taga*, *peal*, *kõrval* ja *jooksul*, mis paigutuvad sõnavara ja grammatika piirimaile. Neid sõnu nimetatakse eesti keeles kaassõnadeks, täpsemini lihtkaassõnadeks. Kaassõnad on sellised abisõnad, mis kuuluvad käändsõna juurde ja annavad edasi käändelõppudele lähedasi tähendusi (nt *laua-l* ja *laua peal*). Mõnikord muutub käändsõna ja kaassõna ühend tervikuna abisõnaks (*selja taga* > *seljataga*), mis moodustab fraasi mõne muu käändsõnaga (nt *juhatuse seljataga*). Selliseid liitsete abisõnu (*juhatuse seljataga*, *ema käekõrval*, *õpetaja käe all*, *Tartu külje all* ja *vanemate kaela peal*) võib nimetada liitseteks kaassõnadeks. Kuna lihtkaassõnad on alles tekkejärgus olev

(alam)kategooria, siis on nende kirjapilt varieeruv – nende komponendid kirjutatakse tegelikus kasutuses vahel omavahel kokku, vahel lahku.⁴

Nii liht- kui ka liitkaassõnade puhul on täheldatud nii grammatiseerumisele kui ka leksikaliseerumisele viitavaid tunnuseid. Näiteks kannavad nii lihttüvelised kui ka liitsed kaassõnad selgeid vormilisi tunnuseid, mida seostatakse grammatiseerumisega: levimine uutesse kontekstidesse ja algvormile omaste tunnuste kadumine. Uutesse kontekstidesse levimine on jälgitav, võrreldes näiteid 1 ja 2, kus näeme, et kehaosaga seotud üksus *käes* on levinud uude konteksti, kus esineb koos elutu nähtusega (vihm), millel ei saa loogiliselt kehaosi olla. Sama protsess on vaadeldav liitsete kaassõnade puhul (näited 3 ja 4).

- (1) *Kuna juhtumisi on **ingli käes** ortodoksi rist, on tulijateks vene abieluljad.*⁵
- (2) *Mina ootasin sellel ajal õues **vihma käes**, hiljem kodulehelt nägin, et seal oli ooteruum ka, aga seda mulle küll ei pakutud.*
- (3) *avastasin et **lapse kaelapeal** olevad lümfisõlmed väga suured.*
- (4) *Kuid seni, kuni seltsimehed sotsid-kommud-anarhistid eesti **rahva kaela peal** lulli löövad ja lihtsamat rahvast eksitavaid pamflette treivad, seni pole lootustki, et midagi paremaks läheks.*

Algvormile omaste tunnuste kadumine on vaadeldav, võrreldes näiteid 5 ja 6 ning 7 ja 8, kus näeme, et kehaosa, mida saab omada vaid üks indiviid ning mis on seega loogiliselt seostatav ainsusliku käandsõnaga (näited 5 ja 7), esineb ka koos mitmuslike vormidega (näited 6 ja 8).

- (5) *Kärbes maandus **lapse kõrval**.*⁶
- (6) *Nüüd meil mehega **laste kõrval** sõpru praktiliselt enam polegi.*
- (7) *Ainuke asi mis mulle rohkem valu tegi oli klaasikild mis **mu käe alla** sattunud oli.*

⁴ Jürine, Anni; Külli Habicht 2013. Kaassõnade tsükliline areng. – Keel ja kirjandus, 10, lk 736–750; Jürine, Anni 2016. The development of complex postpositions on Estonian. *Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis* 38. Tartu: University of Tartu Press.

⁵ Kui pole teisiti märgitud, pärinevad näited korpusest etTenTen (www.keeleeveeb.ee). Näidete kirjapilt on muutmata.

⁶ Väljamõeldud näide.

- (8) *Ürituse jooksul on kõigil huvilistel võimalus osaleda õllekoolitustel ja õlled degusteerimisõpetustel, tutvuda ajaloolaste käe all õllemuuseumi väljapanekuga ...*

Siiski on nii lihttüvelise kui ka liitse üksuse grammatiseerumisel määrav eelkõige tähenduse muutus, mida kajastab lause kontekst. Hoolimata sellest, et järgmistes näidetes puuduvad otsesed vormilised tõendid, ei saa kummaski neist kaassõna tõlgendada oma otsest tähendust (nagu näidetes 1, 3, 5 ja 7) edasiandvana, vaid tegu on abstraktse tähendusega grammatikaüksusega.

- (9) *Ta õpib teise lapse kõrval tegutsema ja koos mängima*

- (10) *Kuigi Ameerika Ühendriigid nimetasid Karzai juttu murettekitavaks, on nad jäänud siiski tema selja taha.*

Tähendusmuutus on siin vaadeldav kahest aspektist: ühelt poolt tähenduse kulumisena ja teiselt poolt terviktähenduse tekkimisena. Näidetes 9 ja 10 väljendab kaassõna terviktähendust. Terviktähenduse kujunemist võib pidada nii lihtsuse kui ka liittüvelise üksuse grammatiseerumise aluseks. See tähendab, et selleks, et liitne üksus saaks hakata grammatilisemaks muutuma, peab see esmalt saama terviku tõlgenduse. Teisisõnu tekib vormist *peal* (ja *seljataga*) uus sõna ehk terviklik üksus, st toimub leksikaliseerumise protsess.

Samas ei piisa grammatilise üksuse tekkeks ainult liitse tähenduse tekkimisest. Ka eelmainitud *meelespea*'l on terviktähendus, kuid see ei tee sellest veel grammatilist üksust. Seega ei ole liitkaassõnade tekkimisel tegemist igasuguse terviktähenduse kujunemisega, vaid terviktähendus peab olema grammatilisele üksusele omaselt abstraktne. Seesugused abstraktsed tähendused tekivad grammatiseerumisprotsessis desemantiseerumise ehk tähenduse kulumise käigus. Näites 9 ja 10 on mõlemal juhul tegemist tähenduse kulumisega, kuna kehaosa nimetuste referentsiaalne võime on kadumas ning kehaosa nimetus viitab hoopis abstraktsematele kategooriatele: ruumilisele paiknemisele ja toetusele.

Seejuures ei saa väita, et nendes näidetes oleksid kaassõnad päris läbi-paistmatud, st nende tähendus oleks tundmatuseni kulunud. Kuigi võib väita, et igapäevaselt ei ole keelekasutajatele enam alati selge nt kaassõnade *all* (<*ala*) ja teatud juhtudel ehk *peal* (<*pea*) algvorm, ei saa kindlasti väita, et kasutajaile ei ole selge, millise nimisõnaga on seotud liitsed kaassõnad

seljataga ja käe all. Siiski toetab tervikliku abstraktse tähenduse olemasolu ja laialdane kasutamine selles tähenduses nende liigitamist kaassõnadeks.

Kuigi kaassõnad väljendavad abstraktsemaid tähendusi kui nende algvormid, võib kaassõnade rühma sees samuti märgata varieerumist spetsiifilisemast üldisema tähenduseni. Näiteks liitne kaassõna *kaela peal* (vt näide 4) kannab üsna spetsiifilist tähendust '(kellelegi) koormaks', samas kui nt *käe all* (näide 8) kannab üldisemat (mentaalse) kontrolli tähendust. Sellele vastavalt võib üldisema tähendusega kaassõnu pidada grammatilisemaks kui kitsama või spetsiifilise tähendusega kaassõnu. Kitsama ja üldisema tähendusega kaassõnu võib muidugi leida ka lihtkaassõnade hulgas, näiteks üldisema tähendusega (ja mitmetähenduslikku) kaassõna *peal* võib pidada palju grammatiseerunumaks kui kitsama tähendusega alles kaassõnastuvat vormi *kahjuks* (*kellegi kahjuks*).

Kokkuvõtteks

Kuigi (liit)kaassõnade tekkimisel on tuvastatavad ka grammatiseerumise vormilised tunnused, on nende tekkeprotsessis – eriti selle algusetapis – peamine ja sagedamini esinev kriteerium just tähendusmuutus. Grammatiseerumisprotsessis keeleüksuse tähendus kulub ning üksus hakkab väljendama abstraktsemaid tähendusi. Seejuures tuleb grammatiseerumisprotsessi jälgimisel tähelepanu pöörata ka leksikaliseerumisele ehk terviktähenduse tekkele, mida on traditsiooniliselt peetud grammatiseerumisele vastupidiseks nähtuseks.

OK